

جایگاه تاریخی گرجی‌های شوشتر در منابع تاریخ نگاری

حمید اسدپور^۱ / فضل اله فولادی پور^۲ / مسعود ولی عرب^۳

چکیده

تاریخ محلی یکی از شاخه‌های تاریخ نگاری محسوب می‌شود که در ایران سابقه طولانی دارد مثلاً کتاب تاریخ سیستان و کتاب تاریخ بخارا از جمله نخستین تاریخ نگاری‌های محلی در ایران محسوب می‌شود. ارزش یک کتاب تاریخی، به منزله منبعی تاریخی، مشروط به قدمت و نزدیک بودن به زمان رویدادهای توصیف شده یا استفاده از آثار قدیمی است که به صورت دیگر حفظ نشده است. پاره ای از متقدم‌ترین تاریخ نگاران از آن جهت حائز اهمیت هستند که برای نخستین بار از اطلاعات ویژه ای را برای ما ثبت می‌کنند.

در زمینه تاریخ گرجی‌های شوشتر، کتاب تذکره شوشتر نوشته سیدعبدالله جزایری از نخستین کتاب‌هایی است که اطلاعات جامع و کاملی در این زمینه ارائه می‌دهد به طوری که بیش از یک سوم این کتاب در زمینه تاریخ نگاری گرجی‌های شوشتر است. در این پژوهش به دنبال پاسخ این پرسش هستیم که تاریخ نگاران ملی و محلی چه اندازه به تاریخ گرجی‌های شوشتر پرداخته‌اند؟ پاسخ این پژوهش بر این استوار است که کتاب تذکره شوشتر از نخستین و مهم‌ترین منابعی است که به صورت کاملاً تخصصی به تاریخ گرجیان شوشتر پرداخته است و سایر نویسندگان، از مطالب این کتاب بهره برده‌اند.

واژه‌ها کلیدی: گرجیان شوشتر، سید عبدالله جزایری، احمد کسروی، امام شوشتری، امام اهوازی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس بوشهر

۲. دکتری تاریخ اسلام و عضو هیات علمی دانشگاه فرهنگیان علامه طباطبایی خرم آباد Foulady_1387@yao.com

۳. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه خلیج فارس بوشهر m.valiarab@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۳۱

در کار تاریخ، شناخت روش و هدف اهمیت خاصی دارد. تاریخ بی شک روایات یا مقایسه آن‌ها و شناخت واقعیت حوادث گذشته نیست، و رای این کار، نظر به توجیه و تفسیر این واقعیات دارد که بین جزئیات رابطه برقرار می‌کند و آن‌ها را به یکدیگر پیوند می‌دهد. مصالح و موادی را که مورخ برای این بازسازی گذشته به کار می‌برد البته از مدارک و اسناد پراکنده بی که از دستبرد زمان در امان مانده است بدست می‌آورد اما وی البته تمام مصالح و متد گذشته را نمی‌تواند در این بازسازی خویش به کار برد و خواه ناخواه قسمتی از آن را کنار می‌گذارد. (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۱۳۸) تاریخ‌نگاری عبارت از این عقیده است که فهم مناسب ماهیت هر چیز و ارزیابی مناسب از ارزش آن مستلزم بررسی دقیق جایگاه آن و نقشی است که در فرآیند تکامل ایفا می‌کند. (نوذری، ۱۳۸۷: ۴۸۷) کُندی‌ها و کاستی‌های موجود در عرصه تاریخ نگاری علمی به فقر دامنه دار مطالعات نظری مربوط می‌شود به دلیل دشواری‌های تفکر و تحقیق در این حوزه‌ها، تاریخ نگاران ما صرفاً کوشیده‌اند از روش‌های تاریخ نگاران غربی پیروی کنند. هدف اصلی و اولیه محقق، در تحقیق علمی ارائه پاسخی قانع کننده به مسئله ای است که در ذهن وی شکل گرفته است. اما هدف غائی او دستیابی به قضایا و فرضیات علمی جنبه جهان شمول دارد. (ملائی توانایی، ۱۳۸۶: ۴۲-۱۲)

در ایران دانش تاریخی به عنوان دست مایه آگاهی تحلیلی و سنجش گرانه از بنیادهای جامعه و فرهنگ، درک و شناخت دست آوردها و ناکامی‌های مردم یک سرزمین، و از لوازم ژرف تر کردن هویت و خود آگاهی ملی، اجتماعی و فردی، ریشه ندوانیده است. هنوز میان داستان سرایی و تخیل تاریخی، میان بازسازی تأمل آمیز تاریخ گذشته و دست کاری تعمدی در آن، میان تخیل تاریخی و افسانه پردازی، تفاوت چندانی نیست. (عظیمی، ۱۳۸۷: ۳-۲)

در همه دوران‌ها، اشتغال به تاریخ محلی یکی از راه‌های مطلوب بیان ادبی و آگاهی گروهی بوده است. تمامی گروه‌های مختلف مردمی که در قلمرو اسلام سکونت داشتند، وابستگی و تعلق توانمندی را میان انسان و محل تولدش، پل و پیوندی ایجاد می‌کند، احساس کرده بودند و بیان می‌داشتند. بخش زیادی از نخستین تواریخ محلی اسلامی از ملاحظات دینی - فقهی نشأت گرفت. تاریخ نگاری محلی آزادی عمل گسترده ای در اختیار تاریخ نگار می‌گذارد و تنوع شکلی و محتوایی بیشتری از تاریخ نگاری وقایع نگاشتی عرضه می‌دارد. (روزنتال، ۱۳۶۵: ۱۷۳)

تقسیم بندی تاریخ به تاریخ محلی و ملی چیزی بیشتر از یک تفاوت جغرافیایی یا معنایی است ظهور تاریخ محلی (منطقه ای) به عنوان یک زمینه مطالعه قابل قبول و مورد توجه نشانگر گرایش به فاصله گرفتن از تاکید بر چشم انداز ملی و تمرکز گرایی زیاد است. معنای محلی یا منطقه ای در این تحقیق چیست؟

برای بوم شناسان و جغرافی دانان محیط زیست اصطلاح محلی معمولاً به عنوان یک اصطلاح در مقابل کلمه جهانی به کار می‌رود. برای مورخان اصطلاح محلی یا منطقه ای اغلب در شکل سنتی آن برای تفکیک مسائل ملی یا بین المللی است. (بلک، راپلد، ۱۳۹۲: ۱۱۶)

بنابراین به جای تاکید بر یک ملت واحد، تاکید بر روی یک جمع منطقه ای است. در همه کشورها چشم انداز تاریخ محلی یا منطقه ای تحت تأثیر منابع موجود در آن جا می باشد. بسیاری از جوامع محلی هنوز وجود دارند و یکی از قوی ترین زمینه های تاریخ محلی، تاریخ خاندانی و نسب شناسی است. این گروه های محلی به مطالعه شجره های خانوادگی که بسیار هم زیاد هستند، پرداخته اند. نگاه محلی به تاریخ منجر به وحدت مجموعه ای از محققان مختلف از نسب نامه نویسان تا متخصصین گروه های اجتماعی و پیشتازان تاریخ مردمی تا اندیشمندان مکتب آنال پیرامون آن شد. (بلک، راید، ۱۳۹۲: ۱۱۸-۱۱۷)

شناخت سرزمینی که در آن زندگی کرده و آب و خاکی که بدان تعلق داریم، نه تنها لازم، بلکه ضروری و بنیادین به شمار می رود. بدون تردید شناخت محیط پیرامونی، زادگاه و کشور، برای انسان دستاوردها و نتایج سازنده و روشن به دنبال دارد که از آن جمله می توان به برقراری ارتباط سازنده و مثبت انسان با محیط و دیگران از یک سو و بهرمندی از زمینه ها و توانمندی های سرزمین خود در جهت افزایش رفاه و پیشرفت جامعه از سوی دیگر اشاره کرد. همچنین شناخت تاریخ و جغرافیای سرزمین هر انسان و پیگیری تحولات اجتماعی آن باعث گسترش اندیشه و چشم اندازهای فکری و اجتماعی شده و عملاً به گسترش مدنیت و رشد و بلوغ بشر و غنای فرهنگ اجتماعی منجر می شود. (اسدپور، ۱۳۹۳: ۷) یکی از دشواری های نگارش تاریخ محلی انتظارات و نقطه نظرات متفاوت گروه ها و اقوام ساکن در آن ناحیه است، به گونه ای که همگان تمایل دارند تاریخ، آن گونه که آن ها دوست دارند انعکاس یابد. اما باید دانست که حقایق تاریخی دارای وجوه و ابعاد مختلفی هستند و بایستی حقیقت را با تمام ابعاد آن، پذیرفت. (اسدپور، ۱۳۹۳: ۹)

سابقه حکومت گرجیان شوشتر به زمان شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ه.ق) بر می گردد در زمان شاه صفی حکومت شوشتر به یکی از غلامان خاصه شاه صفی یعنی واخستوخان رسید. ورود این فرد به شوشتر، که از مقام غلام خاصه بودن به مقام بیگلربیگی رسیده بود سرآغاز تحولاتی بزرگ در آن شهر شد. واخستوخان (واخوشتی خان) و برادرانش با ابراز وفاداری به خاندان صفوی توانستند در دربار صفوی ترفیع مقام پیدا کنند.

از این رو واخوشتی خان به ولایت شوشتر و برادرش، ذوالفقار خان به ولایت قندهار منصوب شدند. این خاندان با درایت توانستند از شوشتر و قندهار به خوبی حراست کنند به گونه ای که حکومت گرجیان در شوشتر صد و دو سال طول کشید تا اینکه با آمدن نادر دستخوش زوال و سقوط شد. گرجیان شوشتر در توسعه فرهنگی و اقتصادی شوشتر نهایت کوشش را نمودند. احداث روستاها در اطراف شوشتر، و ایجاد بناهای عمومی نظیر کتابخانه ها، حمام ها، مساجد، کاروانسراها در شوشتر، حمایت از علمای شیعه خصوصاً خاندان سادات مرعشی و جزایری و گرمی داشتن مقام آن ها و حمایت از شاعران و ادیبان و خوشنویسان شوشتر از جمله کارهای تأثیر گذار خاندان گرجی در شوشتر می باشند.

تاکنون مقاله ای در زمینه نقد و بررسی تاریخ نگاری گرجیان شوشتر نگاشته نشده است اما در زمینه تاریخ گرجیان ایران مقالات و کتاب‌هایی متعددی نگاشته شده است. درباره تاریخ گرجیان ایران، پژوهش‌های صورت گرفته است که از جمله می‌توان به مقاله «عملکرد و پیامدهای حاکمیت گرجیان در قندهار» اثر نصرالله پور آملشی را نام برد. این پژوهش بیشتر به نقش گرجیان در اواخر حکومت صفویه و در شهر قندهار پرداخته است. (پور آملشی، ۱۳۹۲: ۳۸-۲۳) پژوهش دیگری تحت عنوان «بررسی تحلیلی رقابت گرجیان با ائتلاف ترکان و تاجیکان در دوره شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ه.ق)» نگاشته شده که بیشتر به نقش گرجیان در دربار صفویه پرداخته است. (مهمان نواز، ۱۳۹۳: ۱۹۸-۱۷۷)

همچنین مقاله دیگری تحت عنوان «بررسی علل و پیامدهای قتل امامقلی خان حاکم فارس در عصر شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ه.ق)» را می‌توان نام برد که بیشتر در مورد خاندان گرجی امامقلی خان پسر الله وردی خان و تأثیر او بر استان فارس می‌باشد. (ثواب، ۱۳۸۹: ۳۲-۱) از جمله مهم‌ترین کتاب‌هایی که به تاریخ گرجیان در ایران پرداخته است کتاب «گرجی‌ها در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران» نوشته سعید مولیانی می‌باشد که نقش و جایگاه گرجیان را در ایران بررسی کرده است. در این کتاب به تاریخ خاندان واخوستی خان هم پرداخته شده است. (مولیانی، ۱۳۷۹: ۲۸۱-۲۸۰)

پایان نامه کارشناسی ارشد اینجانب تحت عنوان «تداوم و تحول در تاریخ شوشتر از ورود اسلام تا پایان حکومت سادات مرعشی» به راهنمایی دکتر علی بحرانی پور و مشاور دکتر محمد زمان خدایی بوده است که در تاریخ ۱۳۹۲/۴/۴ دفاع نموده‌ام. در آنجا از صفحه ۷۰ تا صفحه ۷۹ به موضوع گرجیان شوشتر پرداخته‌ام.

مقاله‌ای از مسعود ولی عرب و دکتر علی بحرانی پور تحت عنوان «گرجیان شوشتر در دوره صفویه (۱۱۴۴-۱۰۴۲ ه.ق)» در فصلنامه پارسه دانشگاه شیراز به چاپ رسیده است. (ولی عرب، بحرانی پور، ۱۳۹۴: ۱۴۷-۱۳۵)

خانم خدیجه حزباوی در سال ۱۳۹۴؛ در پایان نامه کارشناسی ارشد خود، تحت عنوان «بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی مرعشیان و افشارها و گرجی‌های خوزستان در دوره صفویه» به راهنمایی دکتر حمید حاجیان پور و مشاور دکتر محمد علی رنجبردر دانشگاه شیراز به موضوع گرجیان خوزستان (شوشتر) پرداخته است.

پیوند تاریخی گرجستان با ایران در دوره صفویان

هرچند که گرجستان از همان ابتدا با دولت صفوی تماس داشت ولی در ادوار بعدی بعدی که می‌توان آن را یکی از ایالات صفوی به حساب آورد. شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب پادشاهان صفوی به گرجستان لشکرکشی‌های داشتند. در سال ۹۴۵ ه.ق شیروان و در سال ۹۸۵ ه.ق شکی و حکومت آن به خاک ایران ملحق شد. تقریباً در سال ۹۶۱ ه.ق بیگلربیگی قزلباش تأسیس و مقر آن در گنجه تعیین شد.

الف) مسق: یعنی غربی‌ترین منطقه نفوذ ایران در سال ۹۸۵ ه.ق به وسیله ابراز انقیاد آن تحت دولت ایران درآمد. ب) کارتیل: در این منطقه حکومت صفوی در اوایل منحصر به تفلیس بود. شاه عباس اول در تفلیس ساخلو مستقر ساخت و حکومت آن را قزلباش اداره می‌کردند. ج) کاخ: سومین ایالت گرجی که از رود قرک چانی واقع در قرک چانی واقع در

مغرب تا ناحیه کخ در مشرق امتداد داشت. در سال (۱۰۳۰-۱۰۲۹ ه.ق) بعد از شکستن مقاومت گرجیان تا پایان سلطنت صفویه کاخ به وسیله حکام قزلباش اداره می‌شد. (بیانی، ۱۳۷۸: ۲۶-۲۴)

شاه عباس با استفاده از غلامان گرجی، چرکس و ارامنه ارتش دائمی بوجود آورد که همیشه در دسترس بود و این غلامان هدفی جز وفاداری به شخص شاه نداشتند و هنگ‌های جدید غلامان که شاه عباس ایجاد کرد مرکب بود از سواره نظام مسلح به تفنگ و سلاح‌های معمولی که بالغ بر ۱۰ هزار تا ۱۵ هزار نفر می‌شد. علاوه بر این، شاه عباس لشکری از تفنگچیان و توپچیان نیز ایجاد کرد و تعداد قراولان سلطنتی را به ۳ هزار نفر افزایش داد که این عده منحصراً از میان غلامان انتخاب می‌شدند. (سیوری، ۱۳۸۶: ۶۲) نیروی سوم در دوره شاه عباس به تدریج بر اعتبارشان افزوده شد و نفوذ آن‌ها در حکومت صفوی فقط منحصر به زمان شاه عباس محدود نماند به گونه ای که حضور آن‌ها در دوره جانشینان شاه عباس نیز مشهود است.

بعد از شاه عباس نوه وی، سام میرزا که فرزند پسر ارشد او محمد باقر بود و به نام صفی شناخته می‌شد جانشین عباس شد. سام میرزا هنگام به تخت نشستن نام پدرش صفی را بر خود نهاد. در دوره شاه صفی خاندان با نفوذ گرجی، امامقلی خان و فرزندانش به قتل رسیدند. امامقلی خان فرزند سپهسالار شاه عباس، الله وردی خان بود. این اقدام شاه صفی نشان دهنده نفوذ بسیار گرجی‌ها بخصوص خاندان امامقلی خان در دوره صفوی بود که شاه صفی مجبور شد دستور قتل آن‌ها را صادر نماید. (سیوری، ۱۳۸۶: ۲۲۸) در دوره شاه صفی به قدری نیروهای گرجی نفوذ پیدا کرده بود که حضور این نیروها در یکی از شهرهای خوزستان از جمله شوشتر محسوس است.

منابع تاریخی درباره تاریخ گرجیان شوشتر

۱- کتاب تذکره شوشتر

کتاب تذکره شوشتر چاپ‌های متعددی داشته است از جمله چاپ هندوستان، چاپ اهواز (انتشارات صافی ۱۳۴۸ حاشیه نویسی از محمد حسن جزایری)، چاپ اهواز (انتشارات معتبر ۱۳۸۴؛ حواشی آقا محمد مهدی شرف الدین)، چاپ اهواز (انتشارات تر آوا ۱۳۸۸، تصحیح و تحشیه مهدی کدخدای طراحی) می‌توان اشاره نمود. در این پژوهش از کتاب تذکره چاپ انتشارات معتبر و تر آوا استفاده شده است.

در فصل شانزدهم تذکره شوشتر، آمدن واخشتوخان به شوشتر در ربیع الاول سال ۱۰۴۲ ه.ق را اشاره می‌کند. همچنین در این فصل به، وابستگان و متعلقان واخشتوخان که شامل، گرگین بیگ گرجی و ایلدرم بیک چرکس بوده است، سخن رانده است. (جزایری، ۱۳۸۴: ۶۶-۶۳؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۲۵-۱۲۳)

در فصل هفدهم تذکره شوشتر، درباره کارگزاران عهد واخشتوخان توضیحاتی ارائه داده می‌شود که شامل شاعرانی همچون هدایت الله بن خواجه نعمت الله و ملا کاسبی و بزرگانی همچون حاجی محمد شریف و کلانتر حاجی محمد تقی می‌باشد. (جزایری، ۱۳۸۴: ۶۹-۶۶؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۲۸-۱۲۶)

در فصل هجدهم تذکره شوشتر، به بزرگان عهدصفوی مقارن با حکومت واخشتوخان در شوشتر پرداخته است همچنین در این فصل به مدت حکومت واخشتوخان در شوشتر (۳۷ سال) و فرزندان او، غلامان او، ملاً حسنعلی شوشتری و مولانا افضل شوشتری و... روایت‌هایی آورده است. (جزایری، ۱۳۸۴: ۷۴-۷۱؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۳۱-۱۲۹)

در فصل نوزدهم این کتاب به آمدن سید نعمت الله جزایری و چگونگی گرامیداشت مقام و منزلت او توسط فرزندان واخشتوخان، اشاره می‌شود. (جزایری، ۱۳۸۴: ۸۰-۷۵؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۳۶-۱۳۲).

در فصول بعد کتاب تذکره شوشتر؛ به اوضاع شوشتر بعد از حکومت واخشتوخان می‌پردازد و به حکومت «فتحعلی خان پسر واخشتوخان»، «اصلانخان پسر واخشتوخان»، «کلبعلی خان پسر واخشتوخان»، عیسی خان پسر ذوالفقار خان برادر واخشتوخان»، «عبدالله پسر اصلانخان پسر واخشتوخان»، «بیژن خان (بیچن خان) پسر فضلعلی بیک پسر فتحعلی خان پسر واخشتوخان» و «مهر علی خان پسر کلبعلی خان» اشاره می‌شود. «محمدعلی خان پسر اصلانخان پسر واخشتوخان» وزیر طهماسب میرزا فرزند شاه سلطان حسین صفوی می‌شود. (جزایری، ۱۳۸۴: ۸۸-۸۵؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۴۶-۱۴۱) در صفحات بعدی این کتاب از اسفندیاریبیک و وقف نامه مسجد و مدرسه میرشکار سخن گفته است. (جزایری، ۱۳۸۴: ۱۰۶-۸۹؛ جزایری، ۱۳۸۸: ۱۵۷-۱۴۷). در فصول ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۹، ۳۵ کتاب تذکره شوشتر مطالبی درباره گرجیان شوشتر و وابستگان و متعلقان ایشان آورده شده است. (جزایری، ۱۳۸۴: ۱۷۲-۱۴۱-۱۳۹-۱۱۱-۱۱۵-۱۱۷-۱۲۱؛ جزایری، ۲۱۰: ۱۳۸۸-۱۸۴-۱۸۱-۱۷۱-۱۶۹-۱۶۴-۱۶۱).

۲- کتاب تحفه العالم

در این کتاب اشاره به حضور قزلباش ها و چرکس‌ها (گرجی‌ها) شده است. این بدین علت تذکره داده شده که برخی از پژوهشگران معاصر، خود را نخستین پژوهشگران در رابطه با حضور اقلیت‌های قومی و مذهبی در خوزستان دانسته‌اند. میرعبداللطیف خان شوشتری در تحفه العالم به ایام حکومت واخوشتی خان اشاره دارد و اینکه در این زمان، پهلوانی بازیگر (هنرمند، ماهر) به شوشتر آمد و از او انواع هنرها به ظهور رسید. (شوشتری، ۱۳۶۳: ۷۴)

میرعبداللطیف خان چنین نوشته است «و باروی شهر از طرف گرگر همان رود دو دانگه بوده است که کنون تمامی رودخانه به آن طرف است و آن مقدار عمیق شده است که نصب گرگر و آب برداشتن از رودخانه متعذر است و از طرف دیگر حصاری است عظیم که در آن قول (آغل) بسیار بزرگ ساخته بودند و سابقاً جماعت چرکس که از جانب پادشهی در شوشتر ساخته بودند در آن قول‌ها (آغل‌ها) ساکن شده‌اند کم کم آن اوضاع از هم پاشید و چرکسیه در شهر خانه گرفتند و به السنه و افواه به جماعت قزلباش مشهد گردیدند. کنون قول‌ها خراب و از آن جماعت معدودی بیش نمانده‌اند و حصار شهر (شوشتر) را از خوف اعراب همسایه هر ساله مرمتی می‌کنند و الا آن هم خراب شده بود.» (شوشتری، ۱۳۶۳: ۵۹)

۳- تاریخ شوشتر

خاندان شرف الدین که از نوادگان سهل بن عبدالله شوشتری (متوفی ۲۸۵ هـ.ق) خاندان شرف الدین در مدت هزار و دوپست سالی که در شوشتر بوده‌اند، کتاب‌ها و حاشیه نوشته‌های فراوانی درباره اسناد و وقف نامه‌ها و اجازه نامه‌هایی در اختیار داشته‌ند. که در لابه لای این اسناد و ادعیه و وقف نامه‌ها و اجازه نامه‌ها، مطالب زیادی درباره شوشتر و تاریخ محلی آن، ثبت نموده‌اند. کتاب تاریخ شوشتر نسخه خطی آقا شیخ مهدی شرف الدین (متوفی ۱۳۵۳ هـ.ش) در سال‌های ۱۳۳۷-۱۳۳۸ هـ.ش به رشته تحریر درآمده است. این کتاب، آخرین کتاب تاریخ محلی شوشتر محسوب می‌شود. آقا شیخ مهدی شرف الدین، مؤلف کتاب، سند مسجد میرشکار را به روایت دیگری بررسی کرده است.

۴- کتاب‌های خلاصه التواریخ، ریاض الفردوس خانی، ایران در زمان شاه صفی، فواید الصفویه

این منابع به صورت بسیار مختصر به گرجیان شوشتر پرداخته‌اند که آورده می‌شود: «از برادران واخوشتی خان می‌توان به منصورخان و ذوالفقار خان اشاره کرد که ذوالفقارخان بیگلربیگی قندهار را به عهده داشت. «حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۴۴۰؛ حسینی قمی، ۱۳۸۳: ۱/۳۵۰»

این منابع در مورد اقدامات ذوالفقارخان که بیگلربیگی قندهار بود اشاره‌هایی دارند: «او در سال ۱۰۶۱ هـ.ق توانست حمله اورنگ زیب به قندهار را دفع کند. قندهار ولایتی بود که مورد اختلاف حکومت گورکانی هند و حکومت شیعه مذهب صفوی بود. (قزوینی، ۱۳۶۷: ۶۶) وفات ذوالفقارخان برادر واخوشتی خان در سال ۱۰۷۱ هـ.ق اتفاق افتاده است.» (واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۵۰۱-۵۰۰)

مآخذ تاریخی درباره گرجیان شوشتر

۱- کتاب تاریخ پانصد ساله خوزستان

در این کتاب به تاریخ گرجیان اشاره می‌شود. کسروی تمام مطالبی که آورده به نقل کتاب تذکره شوشتر می‌باشد. کسروی در این کتاب، از صفحه ۷۹ تا صفحه ۹۴ به خاندان واخستوخان و اقدامات عمرانی آن‌ها پرداخته است. از صفحه ۱۰۹ تا صفحه ۱۱۳ به بازماندگان واخستوخان خصوصاً ابوالفتح خان گرجی اختصاص یافته است. او از صفحه ۱۱۵ تا صفحه ۱۱۸ به وابستگان و متعلقان خاندان واخستوخان خصوصاً عباسقلی خان سخن به میان آورده است. در صفحه ۱۲۰ به پایان دردناک زندگانی ابوالفتح خان پرداخته است. مجدداً در صفحات ۱۲۷ و ۱۳۳ به بعد مجدداً به حکومت عباسقلی خان اشاره می‌شود تا ۱۳۷ بر پایه کتاب تذکره شوشتر سخن می‌رانند. (کسروی، ۱۳۱۲: ۱۳۷-۷۹)

۲- کتاب تاریخ جغرافیایی خوزستان

در این کتاب از صفحه ۱۱۴ تا ۱۳۶ به منطقه شوشتر اشاره می‌شود. در این بخش چگونگی توسعه شهری و زیباشناسی محلات شوشتر در دوره خاندان گرجی اشاره می‌شود. «... شوشتر در روزگار پیشین از شهرهای بسیار مهم و قشنگ ایران به شمار می‌آمد و دارای بازارهای مفصل و باغ‌ها و خیابان‌های با نزهت و باصفا بوده است... باغ‌های داخل شهر مانند سالم آباد و گلابی و بلاگردان و باغچه‌های محله سید حسین در سال ۱۱۱۱ ه.ق به واسطه شکست بند برج عیار خراب شد...» (امام شوشتری، ۱۳۳۱: ۱۱۶)

۳- کتاب خوزستان و تمدن دیرینه آن

در این کتاب درباره گرجی‌های شوشتر به چنین مطالبی نوشته شده است: «... در سال ۱۰۴۲ ه.ق شاه صفی که نسبت به امامقلی خان بدین شده بود، او و پسرانش را کشت، فارس و توابع آن را تجزیه کرد و هر بخشی را به کسی سپرد. در این حکومت بخش شرق خوزستان به واخستوخان واگذار شد. واخستوخان در شوشتر ۳۷ سال حکومت کرد. پس از او فتحعلی خان به حکومت رسید. پل چهل و چهار چشمه شوشتر (پل شادروان) را باز سازی کرد...» (افشار سیستانی، ۱/۱۳۷۳: ۲۴۴)

۴- کتاب یادی از شوشتر

در این کتاب درباره ورود خاندان گرجی واخوستی خان به شوشتر اشاره می‌کند. «... در سال ۱۰۷۸ ه.ق بعد از وفات واخستوخان، حکومت شوشتر، به فتحعلی خان، پسر بزرگ واخستوخان رسید. سید نعمت الله جزایری نیز در این هنگام به خویزه آمد و بر حسب استخاره به شوشتر آمد...» (نیرومند، ۱۳۸۴: ۷۵)

۵- کتاب تاریخ خوزستان از سلسله افشاریه تا دوران معاصر

در این کتاب درباره واخوستی خان چنین نوشته «... در سال ۱۰۴۲ ه.ق در زمان شاه صفی واخستوخان که از سرداران گرجی تبار دوره صفویه و مردی نیک اندیش و علاقه مند به عمران و آبادی بود والی خوزستان شد. او و خاندانش بیش از یک صد سال در خوزستان حکومت کردند.» (سیادت، ۱۳۷۹: ۱۳۶)

۶- کتاب شوشتر یعنی خوب‌تر

در این کتاب درباره خاندان گرجی واخوستی خان چنین آمده است: «... در سال‌های ۱۰۷۸ - ۱۰۴۲ ه.ق واخستوخان از جانب دربار صفوی حکومت شرقی خوزستان داشت... ابوالفتح خان در سال‌های ۱۱۴۴ - ۱۱۳۷ ه.ق دوبار حاکم

شوستر شد... همچنین به اتفاقات و درگیری‌های سال ۱۱۶۵ هـ.ق میان «سید فرج الله خان کلاتر» و «محمد رضا میرشکار» بر سر حکومت شوستر گزارشاتی دارد». (مریدی شوستری، ۱۳۹۲: ۸۲-۸۰)

۷- کتاب تاریخ خوزستان

در این کتاب به صورت کامل درباره خاندان واخوستی خان توضیحاتی ارائه می‌شود. سید محمد علی امام اهوازی دقیقاً (عیناً) تمامی مطالب کتاب تذکره شوستر را درباره گرجیان شوستر آورده است و ایشان فروتنانه به منبع خویش اشاره می‌نمایند. از صفحه ۳۴۷ این کتاب درباره گرجیان شوستر توضیحاتی ارائه می‌شود. در صفحه ۳۴۹ درباره سرشناسان روزگار واخستوخان و در صفحه ۳۵۲ درباره فتحعلی خان فرزند ارشد واخستوخان مطالبی ذکر می‌کند. در صفحه ۳۵۴ به آمدن سید نعمت الله جزایری در زمان فتحعلی خان فرزند ارشد واخستوخان اشاره ای دارد.

در صفحه ۳۶۱ به ظهور و سقوط دولت ها و بروز کشمکش محلی می‌پردازد تا صفحه ۳۶۸ به نوادگان واخستوخان از جمله (محمد علی پسر اصلانخان پسر واخستوخان)؛ (بیژن خان پسر فضلعلی خان پسر واخستوخان) و (ابوالفتح خان پسر بیژن خان پسر فضلعلی خان پسر واخستوخان) اشاره می‌کند.

از صفحه ۳۸۶ مجدداً به مطالب تذکره شوستر اشاره می‌شود در صفحه ۳۹۲ به ماجرای صفی میرزای دروغین و اقدامات ابوالفتح خان گرجی حاکم شوستر می‌پردازد. سپس درباره فتنه محمدخان بلوچ و همدستی ابوالفتح خان و پایان زندگانی او در صفحه ۳۹۶ سخن به میان آورده می‌شود. از صفحه ۳۹۷ تا ۴۰۱ درباره جانشینان ابوالفتح خان در شوستر روایت می‌شود. در صفحه ۴۰۲ به موضوع عباسقلی خان و فرج الله می‌پردازد. تقریباً تا صفحه ۴۱۵ بیشتر مطالب این کتاب از تذکره شوستر اخذ شده است. (اهوازی، ۱۳۷۹: ۴۱۵-۳۴۷) در این کتاب نکته بسیار ظریفی اشاره شده است که در زمان «محمد قلی خان قاجار بیگلربیگی خوزستان» در دوره قاجاریه دستور داده است که منطقه «شاه آباد» و «سیامنصور» که تا آن زمان جز املاک شوستر بوده‌اند از آن پس به مناطق دزفول الحاق شوند. (اهوازی، ۱۳۷۹: ۴۳۲-۴۳۱)

۸- تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه

در این کتاب در مورد مشاغل و مناصب دوره صفوی اشاره‌هایی دارد. مثلاً درباره «امیر شکار باشی» و «قورچی باشی» و «قوللر آغاسی (آقاسی)» توضیحاتی ارائه می‌دهد. مشاغلی که خاندان گرجیان شوستر بر عهده داشته‌اند. (نوابی، غفاری

فرد، ۱۳۸۱: ۳۲۵)

۹- کتاب شرح رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴

در این کتاب به زندگانی و اقدامات ابوالفتح خان گرجی حاکم شوشتر بین سال‌های ۱۱۳۷ تا ۱۱۴۴ هـ.ق پرداخته است. ابوالفتح خان به صورت متناوب حاکم شوشتر بوده است. از جمله اقدامات او، ورود در ماجرای صفی میرزای دروغین در منطقه بختیاری و همچنین همدستی در فتنه محمدخان بلوچ می‌توان نام برد که ابوالفتح خان سرانجام به دست نادرشاه افشار کشته شد. (بامداد، ۱۳۸۴: ۹۷-۹۶)

مآخذ خارجی

۱- کتاب چهار دودمان گرجی عصر صفوی ایران

این کتاب درباره چهار خاندان گرجی تبار در ایران می‌باشد که مناصب دیوانی و لشکری بسیار بالایی در دوران صفویه داشته‌اند نویسنده این کتاب ماندا ژاپنی می‌باشد که تخصص صفویه شناسی دارد و به چند زبان آشنایی کامل دارد. ترجمه ابتدایی این کتاب توسط سعید مولیانی انجام گرفته بود اما به چاپ نرسیده است اما ترجمه ای از این کتاب توسط انتشارات تمثال انجام گرفته است. (ماندا، ۱۳۹۶)

۲- «کتاب ایران عصر صفوی»

در این کتاب درباره گرجیان توضیحاتی ارائه می‌شود: «شاه عباس با استفاده از غلامان گرجی، چرخس و آرامنه ارتش دائمی به وجود آورد که همیشه در دسترس بود و این غلامان هدفی جز وفاداری به شخص شاه نداشتند و هنگ‌های جدید غلامان که شاه عباس ایجاد کرد مرکب بود از سواره نظام مسلح به تفنگ و سلاح‌های معمولی که بالغ ۱۰ هزار تا ۱۵ هزار تن می‌شد. علاوه بر این، شاه عباس لشکری از تفنگچیان و توپچیان نیز ایجاد کرد و تعداد قراولان سلطنتی را به ۳ هزار تن افزایش داد که این عده منحصراً از میان غلامان انتخاب می‌شدند.» (سیوری، ۱۳۸۶: ۶۲)

نتیجه‌گیری

در مورد تاریخ محلی خوزستان و خصوصاً تاریخ شوشتر، کتاب تذکره شوشتر یک شاهکار تاریخی محسوب می‌شود، که با در نظر گرفتن اهمیت موضوعات تاریخی به آن‌ها پرداخته است. اگر چه نسبت به پژوهش‌های نوین، کاستی‌هایی در آن دیده می‌شود با این وجود در بیشتر مطالب تاریخی پیرامون شوشتر از اهمیت زیادی برخوردار است. درباره تاریخ نگاری گرجی‌های شوشتر، تذکره شوشتر مطالب بسیار زیادی دارد که در کمتر کتابی دیده می‌شوند و نویسندگان بعد از سید عبدالله جزایری، عموماً مطالب کتاب تذکره را سطر به سطر تکرار کرده‌اند و تا حدودی نتوانسته‌اند مطالب جدیدی پیرامون تاریخ نگاری گرجی‌های شوشتر اضافه نمایند. این پژوهش با استفاده از مستندات تاریخی نشان

داد که تاریخ نگاری پیرامون گرجی های شوشتر، بدون استفاده از کتاب تذکره شوشتر، تألیف سید عبدالله جزایری امکان پذیر نیست و تلاش برخی از معاصران برای کم ارزش جلوه دادن این اثر بیهوده بوده است.

منابع

- امام اهوازی، سید محمد علی (۱۳۷۹). تاریخ خوزستان، تهران: انجمن مفاخر فرهنگی.
- امام شوشتری، سید محمد علی (۱۳۳۱). تاریخ جغرافیایی خوزستان، تهران: امیرکبیر.
- اسدپور، حمید (۱۳۹۳). تاریخ شبانکاره (پژوهشی پیرامون تحولات اجتماعی و سیاسی شبانکاره بوشهر)، بوشهر: دانشگاه خلیج فارس.
- بیانی، خانبابا (۱۳۷۸). تاریخ نظامی ایران در دوره صفویه، تهران: زرین تام.
- بامداد، مهدی (۱۳۸۴). شرح رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، تلخیص ذبیح الله علی زاده اشکوری، تهران: فردوس.
- بلک، جرمی؛ رایلند، مک (۱۳۹۲). مطالعه تاریخ، ترجمه محمد تقی ایمان پور، مشهد: دانشگاه مشهد.
- پور املشی، نصرالله (۱۳۹۲). «عملکرد و پیامدهای حاکمیت گرجیان در قندهار (از واگرایی قندهار تا سقوط صفویه)»، خرد نامه، ش ۱۱، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- ثواقب، جهانبخش (۱۳۸۹). «بررسی علل و پیامدهای قتل امامقلی خان حاکم فارس در عصر شاه صفی (۱۰۵۲- ۱۰۳۸ هـ.ق)»، پژوهش های تاریخی، اصفهان دانشگاه اصفهان.
- حسینی قمی، احمد (۱۳۸۳). خلاصه التواریخ، تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی منشی، محمد میرک (۱۳۸۵). ریاض الفردوس خانی، تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- جمعی از پژوهشگران (۱۳۸۰). تاریخ ایران دوره صفویه، ترجمه آژند، یعقوب، تهران: جامی.
- روزنتال، فرانتس (۱۳۶۵). تاریخ تاریخنگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). تاریخ در ترازو، تهران: امیرکبیر.
- سیوری، راجر (۱۳۸۶). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- سیادت، موسی (۱۳۷۹). تاریخ خوزستان از سلسله افشاریه تا دوران معاصر، قم: نشر عصر جدید.
- شرف الدین، آقا شیخ مهدی (بی تا). تاریخ شوشتر، نسخه خطی، بی جا: بی نا.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷). فواید الصفویه، تهران: مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۸۷). بحران دموکراسی در ایران، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و بیژن نوذری، تهران: آسم.
- کسروی، احمد (۱۳۱۲). تاریخ پانصد ساله خوزستان، تهران: بی نا.
- واله قزوینی اصفهانی، یوسف (۱۳۸۲). ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

ولی عرب، مسعود؛ بحرانی پور، علی (۱۳۹۴). «گرجیان شوشتر در دوره صفویه (۱۱۴۴-۱۰۴۲ ه.ق)»، پارسه، س ۱۵، ش ۲۵، شیراز: دانشگاه شیراز.

ملائی توانایی، علیرضا (۱۳۸۶). درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ، تهران: نشر نی.

مولیانی، سعید (۱۳۷۹). گرجی‌ها در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران، اصفهان: یکتا.

مائدا، هیروتاکه (۱۳۹۶). چهار دودمان گرجی در عصر صفوی، ترجمه مصطفی نامداری منفرد، تهران: نشر تمثال.

مریدی شوشتری، اکرم (۱۳۹۲). یادى از شوشتر، اهواز: ترآوا.

مهمان نواز، محمود؛ فروغی ابری، اصغر؛ کجباف، علی اکبر (۱۳۹۳). «بررسی تحلیلی رقابت گرجیان با ائتلاف

ترکان و تاجیکان در دوره شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ه.ق)»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۴.

نیرومند، محمد باقر (۱۳۸۴). یادى از شوشتر، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نوذری، حسینعلی (۱۳۸۷). فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری، تهران: طرح نو.

نوایی، عبدالحسین؛ غفاری فرد، عباسقلی (۱۳۸۱). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در

دوره صفویه، تهران: سمت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی